

نسخ خطی فارسی در داغستان؛ میراث فرهنگی مشترک ایران و داغستان

پانتمت علییکوا*

تاریخچه داغستان

جمهوری چند ملیتی داغستان، کشوری کوچک در شمال قفقاز است که به کشور کوه‌ها و زبان‌ها معروف است. این کشور در طول قرن‌ها منطقه گسترش فرهنگ‌های شرقی بود و به دلیل برخورد همیشگی و ارتباط با تمدن‌های عربی، ایرانی و ترکی پیشرفت نمود. روابط تاریخی و فرهنگی بین ایران و داغستان به روزگاران گذشته بازمی‌گردد که نتایج تحقیقات باستان‌شناسی و کتیبه‌هایی که از دوران ساسانیان باقی مانده بر اهمیت زبان فارسی و تأثیر ایران قرون وسطی بر فرهنگ داغستان دلالت دارد.

بعد از گسترش اسلام در داغستان نسخ خطی فارسی پا به پای نسخ زبان عربی رواج یافت که دلیل آن وجود کتابخانه‌های شخصی، خزائن کتب در مساجد و نسخ خطی فارسی در آکادمی علوم روسیه بود که خاورشناسان داغستانی از سراسر کشور جمع‌آوری کرده بودند.

در گذشته در داغستان تقریباً در همه روستاها مدرسه دایر بود، به طوری که در آثار البلاد و اخبار العباد زکریا قزوینی آمده است: اولین مدرسه در ده ناخور به دستور وزیر نظام‌الملک در داغستان ساخته شد.

در قرون وسطی، دربند، مرکز علمی و ادبی و محل اجتماعی علما و شاعران و نیز مرکز تصوف داغستان بود، بدین گونه اسلام در داغستان در شکل تصوف گسترش یافت. مردم داغستان در مراکز دینی مشهور در بغداد، نیشابور، اصفهان، همدان تحصیل می‌کردند و زمینه‌های گرایش زندگی معنوی هم‌وطنان خود را به جهان مسلمین فراهم می‌آوردند.

موسس بن حسن دربندی (۱۱۱۰-۱۰۴۰)، یکی از معروف‌ترین شیوخ دربند، تحصیلات خود را در مراکز آموزشی خاورمیانه آغاز نمود و در تمام دوران حیات اکثر اوقات را به کسب دانش و مطالعه و تحقیق می‌گذراند.

وی با دانشمندان مشهور زمان خود مانند: ابو اسحاق شیرازی (رئیس مدرسه نظامیه در بغداد) و ابونصر قشیری و ابوحامد غزالی آشنا بود و خود را پیرو آنها می‌دانست و شاگردان مشهوری داشت از جمله: ابوبکر محمد بن موسی صوفی دربندی (وفات نیمه اول قرن ۱۲) مؤلف ریحان الحقایق و بوستان الدقائق. وی تحصیلات خود را در ری، اصفهان، زنجان و بغداد تکمیل کرد. از مرشدان وی نیز می‌توان به ابوالمحاسن رویانی (۱۱۰۶)، ابومظفر ظاهر ابیوردی (وفات ۱۱۱۳) و ابوحامد غزالی اشاره کرد.

ابوبکر دربندی در اکثر علوم زمانه به خصوص در تصوف تبحر داشت. وی صاحب فرهنگنامه‌ای در زمینه اصطلاحات عرفانی به زبان عربی است که در آن از عارفان مشهور غیر عرب از جمله: ابوالفوارس شاه شجاع (قرن ۱۰)، علی بن سهل اصفهانی، ابوسعید دیناوری، عبدالله بن محمد نیشابوری و ... نام برده است.

به نظر محققان، وی در این اثر به شیوه جدیدی اصطلاحات عرفانی را براساس رسوم ملی ابداع نموده است.

علاوه بر دربند در داغستان، مراکز مذهبی و فرهنگی دیگری وجود داشتند که دارای گنجینه‌های کتب خطی شرقی و اغلب به زبان عربی بود و با توجه به این که مردم داغستان به زبان و ادبیات عرب مسلط بودند، ولی گرایش بیشتری به زبان فارسی داشتند؛ لذا دانشمندان داغستانی برای تکمیل تحصیلات خود به کتاب‌های علمی فارسی روی آوردند.

در این گفتار بر آنیم تا به عنوان نمونه، گنجینهٔ نسخ خطی فارسی در آکادمی علوم داغستان را بررسی کنیم.

تاریخ پیدایش این گنجینه به سال ۱۹۶۳ برمی‌گردد. این گنجینه پیوسته ترقی کرده و افزایش یافته، به گونه‌ای که در ظرف ۴۰ سال موجودیتش به غنی‌ترین مخزن دست‌نویس‌ها در شمال قفقاز تبدیل گردیده است و در حال حاضر دارای ۴۰۰۰ نسخهٔ خطی محفوظ است که اکثر آنها به زبان عربی و تعداد کمتری به زبان‌های فارسی، ترکی و داغستانی است.

منشأ پیدایش و جغرافیای استنساخ و حفاظت و به دست آوردن نسخ خطی فارسی متنوع و بسیار وسیع است و ایران، آذربایجان، آسیای میانه، تاتارستان و مناطق زیادی از داغستان را در بر می‌گیرد. تاریخ کتاب و نسخ فارسی از قرون ۱۴-۲۰ را فرامی‌گیرد که قدیمی‌ترین نسخهٔ خطی مربوط به قرن ۱۴ و جدیدترین آن به اوایل قرن بیستم مربوط می‌شود و اغلب این نسخ به قرن ۱۸-۱۷ متعلق هستند.

دایرة موضوعات این دست‌نویس‌ها بسیار وسیع و متنوع است و تقریباً موضوعات تمام رشته علم ادب که در میان خاور نزدیک و میانه رایج بوده را در بر می‌گیرد که از جمله می‌توان به فقه، تصوف، منطق، طب، عروض، مناسک، انشاء، فرهنگ‌های دو زبانی و سه زبانی، اصول‌الدین و قرآن کریم با ترجمه به زبان فارسی اشاره نمود که در زیر معرفی مختصری از نسخ ادبی این گنجینه را می‌آوریم.

آثار ادبی گنجینهٔ نسخ خطی:

- سه نسخهٔ خطی عبدالرحمن جامی که یکی از آنها در علم عروض و قافیه است و تاریخ کتابت آن به قرن ۱۸ بازمی‌گردد، کاتب آن احمد بن یوسف الپاوتی و محل کتابت خچماز (آذربایجان) می‌باشد.

- بوستان سعدی در چند نسخه است که قدیمی‌ترین آن مربوط به قرن ۱۶ و جدیدترین آن به اواخر قرن ۱۹ متعلق است.

- دیوان حافظ شیرازی، با خط نستعلیق نوشته شده و عناوین مزین و نقش‌های نگارین

- دیوان کمال خجندی، تاریخ کتابت سال ۱۴۵۴ م است، کاتب عیسی فقیه لارندی

و از قدیمی‌ترین نسخ خطی دیوان این شاعر بزرگ محسوب می‌شود.

- اشعار گزیده از گلستان سعدی شیرازی، دیباچه به خط میرزا محمد شفیع اواری داغستانی. این کتاب برای آموزش زبان فارسی تدوین شده است.

شایان توجه است که علمای داغستانی به موازات زبان‌های عربی و ترکی به زبان فارسی نیز مسلط بودند، به طوری که تصنیفات تازه‌ای به این زبان می‌نوشتند. به عنوان نمونه، حسن قداری، از دانشمندان مشهور داغستانی قرن ۱۹ به سه زبان شرقی شعر می‌سرود که یک قصیده هم در مدح سید میر تقی کاشانی دارد. وی شاعر ایرانی قرن ۱۹ است که در شهر تمیرخان شوره در مرکز اداری داغستان می‌زیست.

شاعران داغستانی به تقلید از حافظ، مولوی و عطار شعر می‌سرودند، چنان که عم خان کاپیو، شاعر قرن ۱۹، در منظومه‌های خود اصطلاحات عرفانی فراوانی استفاده کرده است.

در دوران معاصر نیز، داغستانی‌ها به ادبیات فارسی علاقه مند هستند و اشعار عمر خیام، سعدی، حافظ و نظامی را به زبان‌های محلی ترجمه کرده‌اند.

آثار متثور گنجینه نسخ خطی شرقی:

- گلستان سعدی و شرح‌های آن؛ به عنوان نمونه می‌توان از شرح گلستان یعقوب بن سید علی رومی حنفی، تاریخ کتابت: ۱۵۹۹ م و شرح گلستان تألیف از مصلح‌الدین شعبان سروری، تاریخ کتابت: ۱۶۵۵ م نام برد.

- فرهنگ‌های دوزبانی و سه زبانی که بیشتر نسخ خطی فارسی به این مورد تعلق دارد. فرهنگ مقدمه‌الادب، تألیف محمود عمر زمخشری، تاریخ استنساخ: ۱۳۳۰ در خوارزم. این کتاب از با ارزش‌ترین فرهنگ‌های موجود محسوب می‌شود.

- سرالادب فی مجاری کلام العرب، تألیف ابومنصور عبدالملک اسماعیل ثعالبی

- کتاب الکتاب، تألیف علی بن محمد یزدوی

- الفاظ الکتاب، تألیف عبدالرحمن بن عیسی بن خماد همدانی

تمام فرهنگ‌های فوق‌الذکر عربی - فارسی است که به دست محمد بن عبدالرحمن زرهرگرانی در اواخر قرن ۱۵ و اوایل قرن ۱۶ میلادی استنساخ شده است.

- نصاب الصبیان، تألیف ابونصر فراهی، فرهنگ عربی - فارسی در چهار نسخه است و تاریخ کتابت آن قرن‌های ۱۶ و ۱۷ است.

- جامع اللغتين لتعليم الاخوين، تألیف محمد شفیع بن مقصود اواری داغستانی،

عالم و مترجم فارسی و ترکی در اواسط قرن ۱۸، این فرهنگ تفسیری به دست خط مؤلف آن است و به قصد آموزش زبان‌های ترکی و فارسی و به دستور عم خان حاکم آوارستان تألیف گردیده است.

اهمیت این فرهنگ در این است که مؤلف سیستم صداها و دستور زبان‌های فارسی و ترکی را نشان و معانی کلمات و موارد استعمال آنها را شرح داده و شاهد مثال‌های زیادی از اشعار قرون وسطی آورده و از تعداد زیادی منابع تاریخی، ادبی و علمی در تألیف آن استفاده کرده است.

- مجموع اللغات، فرهنگ فارسی به ترکی، تألیف محمد شفیع آواری

- فرهنگ فارسی، عربی، ترکی مجمع الاسامی و فرهنگ ترکی به فارسی، عربی و

آواری تألیف محمد شفیع آواری. این فرهنگ‌ها بنا به نیاز نویسندگان و دیوان داغستان ترتیب یافته است.

در پایان آنچه قابل توجه است این که وجود نسخ خطی فارسی در داغستان بر اهمیت روابط فرهنگی میان ایران و داغستان و میراث مشترک فرهنگی دو کشور دلالت می‌کند.

مآخذ:

- ۱- صحاح الفرس، محمد بن فخر الدین نخجوانی ۲- تحفه شاهی ۳- نصاب الصبیان ابونصر فراهی ۴- صحاح جوهری ۵- الغیاب ۶- دیوان لغت ترکی القشغری
- ۷- مجمع الفرس، محمد سروری کاشانی ۸- صحاح العجم، فخرالدین نخجوانی ۹- تفاسیر فی لغت فرس قطران ابومنصور ارمای ۱۰- بحر الغرائب، قاضی لطف الله حاکمی ۱۱- السامی فی الاسامی، میدانی ۱۲- دیوان حافظ ۱۳- اشعار سعدی ۱۴- شاهنامه فردوسی ۱۵- اشعار انوری ۱۶- اشعار نظامی گنجوی ۱۷- اشعار مولانا جلال الدین رومی ۱۸- اشعار ناصرالدین طوسی ۱۹- اشعار سلمان ساوجی ۲۰- اشعار عبدالرحمان جامی ۲۱- اشعار عرفی شیرازی ۲۲- اشعار محتشم کاشانی ۲۳- اشعار صائب تبریزی ۲۴- اشعار شوکت بخاری ۲۵- تاریخ چنگیزخان، ساتی بن حسن کونافی ارزنجانی ۲۶- نادرنامه، خواجه عبدالکریم کشمیری.

پانویس:

* مدرس زبان فارسی در دانشکده مطالعات شرقی دانشگاه دولتی داغستان.